

20. Осипенко О.В. Освіта в окупованих румунськими загарбниками селах півдня України // Емінак : науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14) (квітень-червень). Т. 1. С. 56–64.
21. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса: ВМВ, 2008. 392 с.
22. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни : Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії // Український історик. 1987. № 1-4. С. 83-96.
23. Державний архів Одеської області (Далі ДАОО). Ф. 2249. Оп. 1. Спр. 63. 40 арк.
24. ДАОО. Ф. 2380. Оп. 1. Спр. 139. 226 арк.
25. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. : Док. и матер. / отв. ред. Н. И. Зотов и др. Одесса : Маяк, 1970. 388 с.
26. ДАОО. Ф. 2830. Оп. 1. Спр. 164. 72 арк.
27. Молва. 1943. 9 февраля.
28. Державний архів Миколаївської області (Далі ДАМО). Ф. 1763. Оп. 1. Спр. 2. 20 арк.
29. ДАМО. Ф. 1762. Оп. 1. Спр. 1. 47 арк.
30. Вишинський В. Босоніж – по війні. Харків : Курсор, 2006. С. 95.
31. ДАМО. Ф. 1718. Оп. 1. Спр. 552. 162 арк.
32. ДАМО. Ф. 2512. Оп. 1. Спр. 1. 135 арк.
33. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В. Бортников. Т. 2 : 17.10.1941 – 9.4.1944. Одесса : Одесское областное издательство, 1949. 290 с.

УДК [94:334.735] (477) «19/...»

ЗАЛУЧЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ: 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

**Тетяна Оніпко
(м. Полтава)**

У статті висвітлено діяльність споживчої кооперації УСРР щодо проведення політики українізації упродовж 20-х років ХХ ст. Акцентовано на досягненнях та недоліках упровадження української мови в практику спілкування і ведення діловодства у вітчизняних кооперативних організаціях. Зроблено висновок: неупереджений аналіз досвіду українізації системи споживчої кооперації в 20-ті роки ХХ ст. сприятиме успішному вирішенню мовної проблеми в сучасній Україні.

Ключові слова: *коренізація, українська мова, українізація, курси українознавства, споживча кооперація, пайовики, кооперативні кадри, Вукопспілка, фаховість, діловодство, підвищення кваліфікації, актуальність проблеми.*

Одним з кооперативних принципів є здійснення кооператорами культурно-просвітніх заходів з метою задоволення духовних потреб своїх членів. Упродовж 1920-х років, в умовах відновлення ринкових відносин, організації вітчизняної споживчої кооперації не лише заробляли кошти в

конкурентній боротьбі, але й вкладали їх у розвиток української культури. У такий спосіб споживча кооперація надавала державі істотну допомогу при вирішенні низки культурно-освітніх проблем, забезпечувала зростання культурного рівня населення. На наше переконання, неупереджене дослідження результатів культурно-освітніх заходів споживчих товариств і їх спілок у 20-ті роки ХХ ст. сприятиме відтворенню реальної картини щодо внеску кооператорів у духовну складову соціально-економічного розвитку УСРР.

Грунтовні дослідження діяльності вітчизняної споживчої кооперації, зокрема її культурно-освітнього аспекту, були започатковані в середині 1990-х років з нагоди відзначення 130-річчя створення першого споживчого товариства в Україні. Тоді вийшло дослідження М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея, у якому була представлена історія вітчизняної споживчої кооперації [1]. Певне місце в ньому відводилось аналізу культурно-освітньої діяльності споживчих товариств і їх спілок. Важливим етапом на шляху пошуку забутих імен українських кооператорів став вихід у 2000 р. брошури «Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї», підготовленої спільними зусиллями донецьких і полтавських науковців [2]. У колективній праці київських і полтавських дослідників кооперативного руху «Кооперативна освіта в Україні» (2001 р.) розглядалася історія становлення кооперативної освіти в системі споживчої кооперації України від 1917 р. до початку ХХІ ст. [3]. Великий пласт архівних джерел з історії становлення культурно-просвітницької діяльності вітчизняних кооператорів на межі ХІХ–ХХ ст. задіяно у монографічних дослідженнях І.А. Фаренія [4]. Місце й роль кооперативних установ у процесі українізації протягом 20-х років ХХ ст. вивчала Н.І. Земзюліна [5]. Заслужують на увагу особливості культурно-освітньої діяльності споживчої кооперації у регіональному розрізі, висвітлені у працях В.В. Гольця (досвід споживчої кооперації Чернігівщини) [6], та К.П. Чокан (досвід Миколаївської споживспілки «Дніпробуг») [7]. В.П. Рекрут на широкій джерельній базі висвітлив особливості культурно-освітнього розвитку Поділля в 20-30-ті роки ХХ ст. через призму життєвого шляху Іполита Зборовського [8]. Київським науковцям В. Пак та Ф. Ленченку удалося довести те, що Київська губернська (окружна) споживспілка здійснювала широкомасштабну культурно-освітню діяльність протягом 1920-х років [9].

Певною мірою роль культурно-освітньої діяльності української кооперації в роки непу згадували історики діаспори, зокрема Б. Кравченко [10], акцентуючи на тому, що українська кооперація, попри заборону влади, зміцнювала національну свідомість українців. Заслужує на увагу теза Я. Пришляка про те, що відбудова споживчої кооперації в період непу «робилась українськими кадрами і була наповнена національним змістом» [11].

Метою даної наукової розвідки є спроба схарактеризувати основні напрями та результати упровадження української мови в практику спілкування та ведення діловодства в системі споживчої кооперації УСРР упродовж 1920-х років.

Період непу збігся з широкою політичною кампанією в радянській державі, пов'язаною з «коренізацією національних окраїн», котру можна схарактеризувати як «нову культурну політику». Потрібно відмітити, що здійснення нової національно-виваженої й конкретно аргументованої політики в національних республіках було тимчасовою тактикою радянської влади, спрямованої на зміцнення власного становища і піднесення авторитету більшовицької партії. Однією з найбільш масштабних кампаній, ініційованих у середині 20-х років ХХ ст. політичною верхівкою СРСР, стала так звана політика коренізації партійного, радянського, господарського апаратів національних республік. В УСРР вона дістала назву українізації й мала забезпечити максимальне залучення до керівних органів українців і перехід на українську мову діловодства та спілкування в офіційних установах. Вивчення процесу українізації в кооперативному русі свідчить про широку як у часі, так і в територіальному відношенні кампанію з розвитку невиробничих форм діяльності споживчої кооперації. Пленум ЦК КП(б)У, як одне з найбільш актуальних, висунув завдання українізації ще у жовтні 1922 р. [12, с. 81-82]. А у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) офіційно проголосив політику коренізації [13, с. 87-88]. Керівництво правлячої партії закликала добиватися, щоб у партійному та державному апараті на місцях усі службовці національних окраїн знали й повсюдно користувалися мовою автохтонного населення, підтримували культурний і соціальний розвиток інших народів. Офіційного значення політика українізації в УСРР набула в другій половині 1923 р. після постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови», в якому визначались основні напрями здійснення в Україні політики «коренізації» – українізації [14, с. 3].

З самого початку офіційного проголошення політики українізації Вукопспілка (ВУКС, Всеукраїнська Центральна спілка споживчих товариств) та її місцеві організації розпочали впровадження цієї політики в життя. З цією метою влітку 1923 р. було створено державну комісію з українізації кооперативної системи. Її очолив голова правління Вукопспілки О.Г. Шліхтер. 29 червня 1923 р. з'явилася окрема постанова правління ВУКС про перехід апарату Центральної спілки з 1 серпня та місцевих спілок з 10 жовтня 1923 р. на українську мову діловодства. У зв'язку з цим керівництво Вукопспілки зобов'язалося терміново відкрити курси з вивчення української мови і, відповідно, зобов'язало місцеві споживспілки організувати курси українознавства й діловодства.

Прикметно, що республіканські лідери споживчої кооперації УСРР, і це підтверджують архівні документи, вже незабаром поспішили доповісти своїм партійним керівникам про перші успіхи українізації на кооперативній ниві. Так, 4 липня 1923 р., лише через п'ять днів після прийняття вищезазначеної постанови, правління ВУКС, міжкооперативна більшовицька фракція при Всеукраїнській кооперативній раді (Вукораді) направила до ЦК КП(б)У доповідну записку, де запевняла, що українізація апарату споживчої кооперації, зокрема Вукопспілки, відбувається задовільно з самого початку впровадження цієї політики. У самій ВУКС рахівництво, листування з держустановами, а також зі спілками, наголошувалося у доповідній записці, здійснюється українською мовою. З контор Вукопспілки, за твердженнями авторів доповідної, на той час вже були українізовані: Правобережна, Чернігівська та Ростовська повністю, а Чорноморська – розпочала цей процес [15, арк. 26]. Однак подібні заяви не відповідали дійсності, у низці випадків дані були завищені. Та все ж таки здійснення політики українізації стало невід'ємною складовою культурно-просвітницької діяльності кооперативних організацій як у північних, так і в південних округах республіки. Наприклад, рішенням розширеного пленуму Чернігівського губвиконкому про початок українізації на Чернігівщині кооперативні організації зобов'язувалися визначити строки переходу до спілкування українською мовою та діловодства в термін до 1 січня 1924 р. У пояснювальній записці до кошторису Чернігівського губвідділу народної освіти на утримання курсів українознавства від 29 вересня 1923 р. підкреслювалося, що для українізації необхідно організувати короткотермінові курси, головною метою яких мало бути практичне вивчення мови [16, арк. 81].

Програма курсів українознавства, які відбувалися в організаціях споживчої кооперації Чернігівщини, включала не лише заняття з української мови, але й історії та географії України. Зокрема, вказана програма, була розрахована на 85 годин, передбачала вивчення української мови (70 годин) та українознавства (історії України, економічної географії – 15 годин). Заняття на курсах проводилися тричі на тиждень упродовж трьох місяців. Загальне керівництво справою українізації покладалося на апарат губернського відділу народної освіти (губнаросвіта), при якому діяло бюро з трьох членів, яким доручалася педагогічно-інструкторська робота. Водночас Чернігівська губнаросвіта забезпечувала кооперативні організації навчальними посібниками для вивчення кооператорами української мови. Щодо оплати курсів потрібно зазначити, що крім державного фінансування курсів, частина видатків безпосередньо покладалася на кооперативні організації. Загалом за одне

заняття (45 хвилин) платня становила 1 крб., завідувачу курсів українознавства платили 20 крб., діловоду – 12 крб. щомісяця. Крім цього, кожен слухач курсів з українознавства забезпечувався читанкою для дорослих, творами одного з українських класиків, граматиною та словником на чотирьох осіб. Згідно з кошторисом витрати на одну книжку для слухачів курсів становили в середньому 50-60 коп., а на словник – 75 коп. [17, арк. 69-70]. Політика українізації все більше набирала темпів і в південних регіонах УСРР, де переважно вживалася російська мова. Зокрема, однією з перших у південному регіоні республіки Мелітопольська райспоживспілка в 1924 р. влаштувала для своїх працівників курси української мови, розраховані на 50 слухачів. Як зазначалось у тодішньому кооперативному виданні ВУКС «Бюллетень Вукопспілки», заняття проходили успішно [18, с. 44].

Таким чином, упродовж 1923-1925 рр. були досягнуті певні успіхи в справі українізації споживчої кооперації, передусім це стосувалося Вукопспілки, що підтверджується архівними документами. Зокрема, комісія РНК УСРР (тодішній уряд), яка у листопаді 1925 р., перевіряючи хід українізації центрального апарату Вукопспілки, відзначила зусилля її керівництва. Зокрема, комісія констатувала, що спеціально було організовано курси для співробітників апарату ВУКС з вивчення української мови. Для цього підібрали висококваліфікований штат викладачів. Усього на курсах з української мови навчалося 300 осіб. Усі співробітники центрального апарату ВУКС поділялися на групи залежно від знання мови. Заняття відбувалися і вранці, й після роботи. Для слухачів курсів керівництво ВУКС закупило підручники з української мови. Правління ВУКС систематично контролювало питання українізації апарату, щосуботи результати роботи розглядалися на його чергових засіданнях.

Результати перевірки знання української мови співробітниками центрального апарату Вукопспілки урядова комісія 11 листопада 1925 р. передала правлінню ВУКС, про що свідчать дані *таблиці 1*.

Як бачимо, 98 осіб управлінського апарату ВУКС могли писати українською мовою і трохи менше – 90 осіб – спілкуватися. Відтак проблема українізації управлінського апарату ВУКС не була остаточно розв'язана. Тому урядова комісія рекомендувала правлінню Вукопспілки у термін з 15 до 30 листопада 1925 р. організувати власну перевірку своїх співробітників на предмет знання української мови і тим самим виявити, наскільки апарат готовий до повного переходу на українську мову діловодства.

**Дані про володіння українською мовою
працівниками апарату Вукопспілки
станом на 11 листопада 1925 р. [19, арк. 26]**

Назва відділу Вукопспілки	Рівень володіння українською мовою	
	пишуть	розмовляють
Сільськогосподарський відділ	35	35
Фінансово-рахунковий відділ	18	11
Транспортно-господарський відділ	15	11
Торговельний відділ	8	8
Організаційний відділ	9	11
Загальний	13	14
Юридична частина	–	–
Разом	98	90

Виконуючи рекомендації урядової комісії, правління ВУКС прийняло у листопаді 1925 р. постанову «У справі українізації апарату Вукопспілки», де попередило своїх співробітників про можливі звільнення з роботи 1 січня 1926 р. у зв'язку з незнанням української мови. Завідувачі відділів повинні були звернути увагу на регулярне відвідування їх працівниками мовних курсів. Усі доповіді, як усні, так і письмові, мали готуватись українською мовою. Правління ВУКС ухвалило рішення про видання «Бюлетеня Вукопспілки» українською мовою. Було вирішено з кінця листопада 1925 р. листування відділів ВУКС із периферією здійснювати виключно українською мовою. Вся документація, бланки, книги, оголошення, стінгазети підлягали перекладу на українську мову до 15 грудня 1925 р. Організаційному відділу доручили поповнити бібліотеку ВУКС творами українських класиків та новою літературою. Господарський відділ був зобов'язаний до кінця листопада 1925 р. підготувати українською мовою печатки і вивіски ВУКС. Вирішили зараховувати до складу співробітників Центральної спілки лише осіб, які знали українську мову. Ті, хто не бажав вивчати українську мову, ставали першими кандидатами на звільнення з роботи.

Стан українізації в місцевих державних установах, радянських та громадських структурах систематично перевірявся керівництвом УСРР. Це стосувалося й місцевих організацій споживчої кооперації. Питання про прискорення українізації в споживчій кооперації стояло настільки гостро, що практично щомісяця це питання розглядалося і на засіданнях місцевих органів влади, і в самих кооперативних організаціях [20, арк. 19]. Зокрема, 26 листопада 1926 р. Чернігівська комісія Робочої селянської інспекції (РСІ) за підсумками перевірки знання української мови показала таке. Всіх службовців Чернігівської райспоживспілки було розподілено на

З категорії: до першої категорії віднесено тих, хто достатньо володів українською мовою, до другої – тих, хто потребував її удосконалення, а до третьої – тих, хто зовсім не знав мови. Перевірка показала, що фахівці райспоживспілки в основному прихильно ставилися до українізації, що дало можливість 5 службовцям з другої категорії після проходження курсів перейти до першої, а частина фахівців, які взагалі не знали української мови, почали її вивчати, відвідуючи курси. Щодо управлінського складу райспоживспілки, то комісія відзначала, що засідання правління проводилося «мішаною мовою», доповіді здебільшого виголошувалися російською. Діловодство і документація бухгалтерії на 97% реалізовувалися українською мовою, хоча головна книга й бланки балансів були надруковані російською мовою.

Виходячи із результатів перевірки Чернігівська комісія РСІ зробила такі висновки і пропозиції: а) негайно відрядити на курси української мови всіх службовців, що були віднесені до другої й третьої категорії та активно стежити за відвідуванням курсів слухачами, про що кожних два тижні повідомляти інспектору окрнаросвіти (управління народної освіти округи); б) комісія звернула увагу на слабку українізацію членів більшовицької партії; в) від кооперативних організацій вимагалось асигнувати необхідні кошти на оплату курсів, організацію української бібліотеки, а також на передплату українських газет та журналів; г) пропонувалося засідання правління Чернігівської райспоживспілки проводити українською мовою і доповіді на всіх нарадах теж виголошувати українською мовою; д) усі службовці, віднесені до першої та другої категорій, зобов'язувалися спілкуватися як один з одним, так і з керівництвом тільки українською мовою; е) бухгалтерія райспоживспілки мала заповнювати головну книгу та баланси у межах України теж українською мовою [21, с. 145].

Потрібно зазначити, що тодішня влада все більше намагалася залучати кооперативні організації до фінансування курсів з української мови. Однак не кожне кооперативне товариство мало можливість фінансувати подібні курси. У такому разі навчання української мови провідних фахівців споживчої кооперації мало здійснювалося за рахунок них самих. У постанові правління ВУКС від 31 серпня 1927 р. «По доповіді про стан українізації Вукопспілки» наголошувалося на тому, що в роботі з українізації апарату ВУКС помітні значні досягнення. Так, за результатами перевірки на знання української мови співробітники ВУКС поділялися таким чином: до першої категорії (добре знання мови) належало 62%, до другої (посередні знання мови) – 30%, до третьої (погано або практично не володіли українською мовою) – 8%. Водночас у постанові зазначалося, що не всі співробітники, які володіли українською

мовою достатньою мірою та мали свідоцтва, використовували її під час роботи в установі. Секретаріатові правління ВУКС запропонували враховувати знання української мови під час прийому на посаду нових співробітників [22, арк. 4].

У вищеназваній постанові рекомендувалося вжити низку заходів щодо поживлення українізації: а) категорично запропонувати всім співробітникам, зокрема керівникам відділів та відповідальним працівникам, що склали іспит із української мови на першу та другу категорії, під час роботи в установі вживати виключно українську мову; б) відрядити до Державних курсів українізації всіх співробітників, яких за рівнем знання української мови віднесено до другої категорії, а також тих, що мали відстрочку, для остаточного вивчення мови в обсязі першої категорії; організувати мережу гуртків при установі за програмою Державних курсів для вдосконалення української мови за рахунок самих слухачів; в) порушити перед профспілковим комітетом питання про розгортання освітньої роботи з огляду на сприяння українізації, зокрема провести загальні збори Вукопспілки з обговоренням доповідей про національну політику радянської влади та українізацію. Також у постанові наголошувалося на важливості сприяння розвитку української культури. Було заплановано порушити перед профспілкою питання про потребу в розгортанні мережі гуртків із вивчення української мови для обслуговуючого персоналу ВУКС чисельністю 159 осіб (до цих гуртків мали ввійти візники, прибиральниці, робітники на базарі та ін.) [23, арк. 8]. 2-3 липня 1928 р. правління Вукопспілки знову слухало питання про хід українізації. З цього приводу виступив член правління ВУКС Т. Макаренко. Обговоривши питання про стан українізації апарату ВУКС, правління відзначило помітне послаблення в справі практичного вжитку української мови під час роботи в установі, зокрема проведення засідань та нарад. Наголошувалося, що значна частина співробітників, які закінчили курси української мови й отримали посвідчення, не спілкувалися українською мовою в процесі роботи. Правління ВУКС ухвалило зобов'язати всіх співробітників апарату послуговуватися в установі виключно українською мовою у листуванні, розмовах та під час засідань, нарад. Більше того, ухвалили: співробітників, які не спілкуватимуться, не виступатимуть із доповідями українською мовою, негайно звільняти з роботи. Комісія РНК УСРР, як і раніше, мала продовжувати уважно стежити за ходом українізації в центральному апараті Вукопспілки та її місцевих організацій та про випадки порушення процесу українізації негайно повідомляти правління ВУКС [24, с. 43].

Отже, в умовах непу культурологічні проблеми розпочиналися з широкої політичної кампанії, пов'язаної з коренізацією національних

окраїн, український різновид якої називався українізацією. Вивчення проблеми українізації в кооперативних товариствах та їх спілках УСРР дає підстави стверджувати, що то був важливий напрямок культурно-просвітницької діяльності системи споживчої кооперації. Українізація вимагала поліпшення справи щодо якості мови в листуванні установ і діловодстві, посилення забезпечення українськими книжками всіх книгозбірень та українізації кооперативного апарату, якому рекомендувалося не тільки на нарадах, але у побуті спілкуватися виключно українською мовою.

Запроваджуючи українську мову в своїй діяльності, фахівці системи споживчої кооперації тим самим подавали приклад для пайовиків. Відповідно члени споживчих кооперативів також поступово переходили на українську мову спілкування з членами правлінь, продавцями, заготівельниками, членами крамничних комісій. Тим пайовикам, яких обрали на керівні посади, належало не лише навчитися розмовної української мови, але й добре оволодіти українською граматиною з метою ведення документації. Для тих пайовиків, які взагалі до цього були неписьменні, політика українізації дала унікальну можливість навчитися читати і писати. До речі, навіть із неписьменної категорії членів споживчих товариств у подальшому виростили кваліфіковані кадри кооперації, бо, отримавши ази української мови, вони відразу прагнули навчатися на кооперативних курсах або ж у кооперативних школах. Разом з тим потрібно визнати, що українізація навіть центрального апарату Вукопспілки відбувалася непросто. При її здійсненні допускались як перебільшення успіхів, так і недооцінка значення для кооперативних організацій упровадження у практику спілкування й діловодства української мови. Ще складніше цей процес відбувався на місцях, де часто не вистачало ні матеріальних, ні кадрових ресурсів. Проте у цьому випадку важливіше констатувати інше – спрямованість апарату організацій споживчої кооперації на реалізацію партійних завдань та державних програм не лише у виробничій, але й у ідеологічній сфері. На межі 1920–1930-х років політика українізації в УСРР зазнала обмеження, а потім і згортання. Відповідно політика на згортання процесів українізації торкнулася й споживчої кооперації.

На нашу думку, досвід участі вітчизняної споживчої кооперації у проведенні політики українізації упродовж 1920-х років нині надзвичайно актуальний, оскільки неупереджений його аналіз сприятиме успішному вирішенню мовної проблеми в сучасній Україні.

Джерела і література:

1. Історія споживчої кооперації України / Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Львів: Інститут Українознавства НАН України. 1996. 383 с.

2. Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. Донецьк : Проект, 2000. 296 с.
3. Аліман М. В., Купрій С.Ф., Ленченко Ф.І. та інші. Кооперативна освіта в Україні. Під редакцією Ленченка Ф. І. Київ : Ірідіум, 2001. 96 с.
4. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.
5. Земзюліна Н.І. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ України в 20-30-ті роки XX століття. // Вісник Львівської комерційної академії. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. Вип. 8. С. 148–156.
6. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки XX ст.). Чернігів : Просвіта, 2006. 244 с.
7. Чокан К.П. Культурно-освітня діяльність «Дніпробугу» (1921-1929 рр.) // Чорноморський літопис. Науковий журнал. Вид-во Миколаївського Чорноморського державного університету імені П. Могили, 2012. Вип. 6. С.172–176.
8. Рекрут В. Іполит Зборовський (1875-1937). На перехресті двох епох. Вінниця: Мерк'юрі-Поділля, 2014. 768 с.
9. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини. Київ : Ірідіум, 2003. 200 с.
10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. Київ: Б.в., 1997. 423 с.
11. Пришляк Я. Кредитні спілки в контексті історії української кооперації. Стрий: Видання Української народної каси в Монреалі та кредитної спілки «Вигода» у Стрию. Стрий: Б.в., 1994. 85 с.
12. Із директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання 16-17 жовтня 1922 р. // Україна XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король та ін. Київ : Вища школа, 2000. 351 с.
13. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 9-е изд., испр. и доп. Москва: Политиздат, Т. 3: 1922-1925. 1984. 494 с.
14. Українізація на Чернігівщині 20-30-ті роки (Добірка документів / Упоряд.: Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1997. 129 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 296, оп. 6, спр. 4.
16. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-15, оп. 1, спр. 220.
17. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-593, оп.1, спр. 1378.
18. Кооперативная хроника. Просветительная работа // Бюллетень Вукопспилки. 1924. № 26. С. 43–46.
19. ЦДАВО України. Ф. 296, оп. 6, спр. 4.
20. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-319, оп.1, спр. 48.
21. Оніпко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. XX ст. : монографія. Полтава: ПУЕТ, 2014. 301 с.
22. ЦДАВО України. Ф. 296, оп. 6, спр. 11.
23. ЦДАВО України. Ф. 296, оп. 6, спр. 11.
24. XIII сесія Ради Вукопспилки. Постанови та резолюції // Кооперативне будівництво.1928. № 11-12. С. 40–44.